

“BUYUK IPAK YO‘LI” DAN OLDINGI ALOQALAR: XXI ASR INGLIZ TILLI TARIXSHUNOSLIGIDA MARKAZIY OSIYONING TRANSMINTAQAVIY ALMASHINUVLARDAGI O‘RNI

Tojiboyev Ravshanbek Isaqjon o‘g‘li

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

Antropologiya instituti tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22795936>

Qabul qilindi: 8-sentabr 2026-yil • Ma’qullandi: 15-sentabr 2026-yil • Nashr qilindi: 16-sentabr 2026-yil

Annotatsiya.

Ushbu tezisdagi XXI asr ingliz tilli arxeologik adabiyotlarda Markaziy Osiyoning qadimgi transmintaqaviy aloqalaridagi o‘rniga oid qarashlarning o‘zgarishi tarixshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Xususan, Buyuk Ipak yo‘li miloddan avvalgi II asrdan shakllangan savdo tizimi sifatidagi an’anaviy talqindan uning ildizlarini bronza davridagi o‘simliklar, hayvonlar, texnologiyalar va madaniy tajribalarning harakati bilan bog‘lovchi yondashuvga o‘tish jarayoni ko‘rib chiqiladi. M. Frachetti, R.N. Spengler III va boshqa tadqiqotchilarning ishlari asosida mobil pastoral jamoalarning almashinuv jarayonlaridagi o‘rni hamda arxeobotanik ma’lumotlarning ushbu masalani qayta talqin qilishdagi ahamiyati yoritiladi. Zamonaviy tarixshunoslikda Markaziy Osiyo Sharq va G‘arb o‘rtasidagi passiv tranzit hududi emas, balki transyevrosiyo aloqalarining shakllanishida faol ishtirok etgan makon sifatida tobora ko‘proq talqin qilinayotgani asoslanadi.

Kalit so‘zlar:

Markaziy Osiyo, tarixshunoslik, Buyuk Ipak yo‘li, almashinuv, mobil pastoralizm, arxeobotanika, madaniy o‘simliklar, transyevrosiyo aloqalari.

Buyuk Ipak yo‘li Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishda eng ko‘p qo‘llaniladigan tushunchalardan biridir. Uzoq vaqt davomida mazkur tushuncha, asosan, Xitoydan O‘rta yer dengizi hududlarigacha cho‘zilgan, Sharq va G‘arb o‘rtasida tovarlar hamda madaniy qadriyatlar harakatini ta’minlagan savdo yo‘llari tizimini ifodalash uchun ishlatildi. Uning faol shakllanishi ko‘pincha miloddan avvalgi II asrdagi siyosiy va savdo aloqalari bilan bog‘landi. Bunday yondashuvda Markaziy Osiyo, avvalo, yirik sivilizatsion markazlarni o‘zaro bog‘lovchi geografik hudud sifatida namoyon bo‘lgan. XXI asr arxeologik tadqiqotlarining kengayishi esa mintaqaning transyevrosiyo aloqalaridagi o‘rniga doir ushbu tasavvurni sezilarli darajada murakkablashtirdi.

Masalaning tarixshunoslik jihatdan muhim tomoni Ipak yo‘lining boshlanish sanasini shunchaki qadimlashtirishda emas. Zamonaviy ingliz tilli adabiyotlarda tadqiqot savolining o‘zi o‘zgarmoqda: tarixiy manbalarda qayd etilgan savdo yo‘llari qachon shakllanganidan tashqari, Sharqiy, Markaziy, Janubiy va G‘arbiy Osiyo o‘rtasida uzoq masofali aloqalarni yuzaga keltirgan ijtimoiy va iqtisodiy mexanizmlar qachondan faoliyat ko‘rsata boshlagani o‘rganilmoqda. Shu sababli bronza davridagi pastoral mobillik, madaniy ekinlarning tarqalishi, tog‘ yo‘laklaridan foydalanish va mintaqalararo aloqalar keyinchalik tarixiy Ipak yo‘li shakllangan jarayonlarning uzoq muddatli zamini sifatida muhokama qilinmoqda.

Maykl Frchetti tadqiqotlari ushbu tarixshunoslik yo'nalishining shakllanishida muhim o'rin tutadi. Uning Markaziy Yevrosiyodagi mobil pastoralizmga bag'ishlangan ishlari chorvador jamoalarning harakatini faqat bir hududdan ikkinchisiga ko'chish sifatida emas, turli ekologik zonalarini o'zaro bog'lab turuvchi barqaror ijtimoiy-iqtisodiy tarmoq sifatida talqin qilish imkonini berdi. Tog' vodiylari, yaylovlar va mavsumiy manzilgohlar o'rtasidagi harakat natijasida bir-biridan uzoqda joylashgan jamoalar o'rtasida muntazam aloqalar yuzaga kelgan. Frchetti "nonuniform institutional complexity" va ko'p mintaqali pastoralizm haqidagi qarashlarida ham Yevrosiyo dashtlari yagona ko'chmanchi makon sifatida emas, turli lokal tizimlarning o'zaro aloqasi orqali shakllangan murakkab hudud sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur yondashuv Ipak yo'lining dastlabki tarixiga oid muammoni ham boshqacha qo'yishga imkon berdi. Agar tog' va dasht hududlaridagi pastoral jamoalar bronza davridayoq uzoq masofalarni bog'lovchi ijtimoiy tarmoqlarda ishtirok etgan bo'lsa, transyevrosiyo almashinuvlarini faqat keyinchalik shakllangan shaharlar va karvon savdosi bilan boshlash yetarli emas. Bunda gap bronza davrida tarixiy Buyuk Ipak yo'li mavjud bo'lganini da'vo qilish haqida emas. Aksincha, keyingi davrdagi keng savdo tarmoqlarini yuzaga keltirgan mobillik va almashinuv mexanizmlarining ayrimlari ancha oldin shakllanganini ko'rsatish haqida bormoqda.

Ushbu qarashni mustahkamlagan asosiy dalillardan biri arxeobotanik tadqiqotlar bo'ldi. R.N. Spengler III, M. Frchetti, P. Doumani va ularning hammualliflari Markaziy Yevrosiyaning bronza davri yodgorliklaridan olingan o'simlik qoldiqlarini tahlil qilib, kelib chiqishi turli geografik hududlarga borib taqaladigan ekinlarning Markaziy Osiyoda birgalikda uchrashini qayd etdilar. Bug'doy va arpa G'arbiy Osiyoda, tariqning ayrim turlari esa Sharqiy Osiyoda shakllangan dehqonchilik an'analari bilan bog'liq bo'lsa-da, miloddan avvalgi III-II ming yilliklarda bu ekinlarning tarqalish hududlari bir-biriga yaqinlasha boshlagan. Bunday ma'lumotlar Markaziy Osiyoni tayyor mahsulotlar o'tib ketadigan "koridor" sifatidagina ko'rish imkoniyatini chekladi.

Arxeobotanik dalillarning tarixshunoslikdagi ahamiyati shundaki, ular almashinuvning mavhum mavjudligini emas, uning aniq biologik obyektlarini kuzatish imkonini beradi. Ekin qoldig'ining ma'lum arxeologik qatlamdan topilishi, uning radiouglerod sanasi va boshqa yodgorliklardagi analoglari o'simlikning qaysi davrda qaysi hududlarga yetib borganini aniqlash imkonini yaratadi. Shu tariqa "Sharq-G'arb aloqalari" kabi umumiy tushuncha moddiy va tekshiriladigan dalillar asosida tahlil qilina boshladi. Bu holat XXI asr tarixshunosligida Ipak yo'li masalasining metodologik jihatdan yangilanishiga olib keldi.

Biroq ekinning bir hududdan ikkinchi hududga yetib kelishi uning qanday mexanizm orqali tarqalganini o'z-o'zidan ko'rsatmaydi. Aynan shu nuqtada pastoral mobillik haqidagi tadqiqotlar va arxeobotanik natijalar bir-birini to'ldiradi. Markaziy Osiyaning tog'oldi va tog' zonalarida harakatlangan jamoalar nafaqat chorva podalarini ko'chirgan, balki o'zlari bilan mahsulotlar, urug'lar, texnologiyalar va bilimlarni ham olib yurishi mumkin edi. Natijada mobillik iqtisodiy moslashuv usuligina emas, madaniy va biologik almashinuv mexanizmi sifatida ham talqin qilina boshladi.

Bu yondashuv tarixiy davr materiallarini o'rganishda ham davom etdi. O'zbekiston hududidagi Toshbuloq yodgorligidan olingan arxeobotanik materiallar bunga yorqin misoldir. R.N. Spengler III, F. Maksudov, E. Bullion, A. Merkle, T. Hermes va M. Frchetti tomonidan o'rganilgan milodiy 800–1100-yillarga oid Toshbuloq majmuasidan donli va dukkakli ekinlar bilan birga turli meva va yong'oq qoldiqlari aniqlangan. Tadqiqotchilar ayrim mevalar baland tog' sharoitida yetishtirilishi qiyinligini hisobga olib, ularning pastroq hududlardan olib kelinganini taxmin qiladilar. Bu esa tarixiy Ipak yo'li davrida tog' shaharlari va pasttekislikdagi dehqonchilik markazlari o'rtasida mahsulotlar harakati mavjud bo'lganini arxeobotanik material orqali kuzatish imkonini beradi. ([PLOS](https://doi.org/10.1371/journal.plosone.0240000))

Toshbuloq misolining tarixshunoslik uchun yana bir ahamiyatli tomoni mavjud. Ipak yo'li ko'pincha bir nechta yirik shaharlarni bog'lovchi asosiy magistrallar ko'rinishida tasvirlangan bo'lsa, tog' hududlaridagi arxeologik topilmalar aloqalar tizimi bundan murakkabroq bo'lganini ko'rsatmoqda. Yuqori tog' vodiylari, kichik manzilgohlar va pastoral hududlar ham transmintaqaviy iqtisodiy tizimda ishtirok etgan. Tashbulakda aniqlangan o'simlik qoldiqlari uning mahalliy xo'jaligini o'rganish bilangina cheklanmay, turli ekologik zonalarini bog'lovchi

mahsulot harakatini rekonstruksiya qilishga xizmat qiladi. Tadqiqot mualliflari ham Markaziy Osiyodagi tarixiy almashinuvning katta qismi baland tog' vodiylari orqali amalga oshganiga e'tibor qaratadilar. ([PLOS](#))

Shunga yaqin tendensiya Poykend materiallarida ham kuzatiladi. Buxoro vohasining chekkasidagi ushbu o'rta asr shahri bo'yicha arxeobotanik tadqiqotlar dehqonchilik, iste'mol va savdoni birgalikda o'rganishga imkon berdi. Poykend Ipak yo'li tarmog'idagi almashinuv nuqtasi bo'lishi bilan birga, mahalliy ekologik sharoitga moslashtirilgan ishlab chiqaruvchi xo'jalikka ham ega edi. Bu natijalar savdo markazini faqat tashqaridan kelgan tovarlar yig'iladigan joy sifatida emas, mahalliy ishlab chiqarish va uzoq masofali almashinuv o'zaro tutashgan iqtisodiy makon sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi. ([Springer](#))

Shunday qilib, XXI asr ingliz tilli tarixshunosligida "Buyuk Ipak yo'li" tushunchasining mazmuni ham kengaymoqda. Bir tomondan, tarixiy Ipak yo'lining miloddan avvalgi II asrdan keyingi institutsionallashgan savdo tizimlari bilan bog'liqligi saqlanib qoladi. Ikkinchi tomondan esa, arxeologik tadqiqotlar Sharq va G'arb o'rtasidagi mahsulotlar, odamlar va bilimlar harakatining tarixini bronza davrigacha kuzatish imkonini bermoqda. Shu sababli ilmiy adabiyotlarda "pre-Silk Road", "proto-Silk Road" yoki erta transyevrosiyo almashinuvi kabi tushunchalarning qo'llanishi kengaydi. Bu terminlar tarixiy Ipak yo'lini bronza davriga mexanik ravishda ko'chirish uchun emas, keyingi almashinuv tizimlarining uzoq davom etgan tarixiy zaminini ifodalash uchun xizmat qiladi.

Mazkur tarixshunoslik o'zgarishining yana bir muhim natijasi Markaziy Osiyoning tarixiy rolini qayta baholash bilan bog'liq. Mintaqani Xitoy, Yaqin Sharq va Yevropa kabi yirik markazlar o'rtasidagi geografik "ko'priq" deb tavsiflash uning aloqalardagi ishtirokini to'liq ochib bermaydi. Arxeologik dalillar mahalliy jamoalar tashqi mahsulotlarni shunchaki bir hududdan ikkinchisiga uzatmaganini, balki ularni o'z xo'jalik tizimlariga moslashtirganini ko'rsatmoqda. Ekinlarning yangi ekologik sharoitlarda yetishtirilishi, turli dehqonchilik an'alarining bir hududda qo'shilishi hamda pastoral va o'troq jamoalar o'rtasidagi aloqalar almashinuvning mahalliy darajada qayta shakllanganini anglatadi.

Demak, XXI asr ingliz tilli arxeologik tarixshunosligida Markaziy Osiyoning transyevrosiyo aloqalaridagi o'rniga doir qarashlarda sezilarli konseptual o'zgarish kuzatiladi. Birinchidan, uzoq masofali aloqalar tarixini faqat tarixiy Ipak yo'lining shakllanishidan boshlash o'rniga, ularning bronza davridagi dastlabki mexanizmlari tadqiq qilinmoqda. Ikkinchidan, almashinuvni tashkil etishda shahar va karvon savdogarlari bilan bir qatorda mobil pastoral jamoalarning ham o'zni ko'rib chiqilmoqda. Uchinchidan, arxeobotanika singari tabiiy-ilmiy yo'nalishlar almashinuvning real obyektlari va ularning harakatini aniqlash imkonini berib, ilgari asosan tarixiy manbalar va artefakt tipologiyasiga tayangan talqinlarni yangi dalillar bilan boyitmoqda.

Shu asosda Markaziy Osiyoning qadimgi aloqalar tarixini "Sharq va G'arb o'rtasidagi tranzit hudud" modeli bilan cheklash yetarli emas, degan xulosaga kelish mumkin. Zamonaviy ingliz tilli tadqiqotlarda mintaqa turli ekologik zonalar, mobil va o'troq jamoalar hamda mahalliy va tashqi xo'jalik an'analari o'zaro tutashgan faol tarixiy makon sifatida namoyon bo'lmoqda. Ipak yo'lining shakllanishi ham birdan yuzaga kelgan savdo hodisasi sifatida emas, balki ming yillar davomida rivojlangan mobillik, mahsulot almashinuvi va mahalliy adaptatsiya jarayonlarining yangi tarixiy bosqichi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Frachetti M.D. Multiregional Emergence of Mobile Pastoralism and Nonuniform Institutional Complexity across Eurasia // *Current Anthropology*. 2012. Vol. 53, No. 1. P. 2–38. DOI: 10.1086/663692.
2. Frachetti M.D., Maksudov F. The Landscape of Ancient Mobile Pastoralism in the Highlands of Southeastern Uzbekistan, 2000 B.C.–A.D. 1400 // *Journal of Field Archaeology*. 2014. Vol. 39, No. 3. P. 195–212. DOI: 10.1179/0093469014Z.000000000085.
3. Spengler R.N. III, Frachetti M.D., Doumani P., Rouse L., Cerasetti B., Bullion E., Mar'yashev A. Early Agriculture and Crop Transmission among Bronze Age Mobile Pastoralists of Central Eurasia // *Proceedings of the Royal Society B*. 2014. Vol. 281. Article 20133382. DOI: 10.1098/rspb.2013.3382.

4. Spengler R.N. III, Maksudov F., Bullion E., Merkle A., Hermes T., Frachetti M. Arboreal Crops on the Medieval Silk Road: Archaeobotanical Studies at Tashbulak // *PLOS ONE*. 2018. Vol. 13, No. 8. e0201409. DOI: 10.1371/journal.pone.0201409.
5. Spengler R.N. III, Miller N.F., Neef R., Tourtellotte P.A., Chang C. Linking Agriculture and Exchange to Social Developments of the Central Asian Iron Age // *Journal of Anthropological Archaeology*. 2017. Vol. 48. P. 295–308.
6. Spengler R.N. III, Ventresca Miller A., Schmaus T., Motuzaitė Matuzevičiūtė G., Miller B.K., Wilkin S., Taylor W.T.T., Li Y., Roberts P., Boivin N. An Imagined Past? Nomadic Narratives in Central Asian Archaeology // *Current Anthropology*. 2021. Vol. 62, No. 3. P. 251–286. DOI: 10.1086/714245.
7. Spengler R.N. III et al. Qarakhanids on the Edge of the Bukhara Oasis: Archaeobotany of Medieval Paykend // *Economic Botany*. 2021. DOI: 10.1007/s12231-021-09531-6.